

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ АНГЕЛА У ПОЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ
РАЙНЕРА МАРІЇ РІЛЬКЕ ТА ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА**

УДК 821.112.2 (043.3/.5)

Леся Кравченко, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри світової літератури та славістики філологічного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ АНГЕЛА У ПОЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ
РАЙНЕРА МАРІЇ РІЛЬКЕ ТА ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА**

У статті досліджено та проаналізовано образ ангела в поетичних творах Райнера Марії Рільке та Збігнева Герберта. На основі вивчення окремих творів Р.М. Рільке продемонстровано своєрідність трансформації образу ангела на різних етапах його творчості. Простежується спільні і відмінні риси образу ангела в поезії Р.М. Рільке та З. Герберта. Акцентовано увагу на філософському підґрунті образу в творах вибраних авторів.

Ключові слова: ангел, буття, художній образ, символ, людина.

Лит. 16.

Lesya Kravchenko, доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой мировой литературы и славистики филологического факультета
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА АНГЕЛА В ПОЭТИЧЕСКОМ
НАСЛЕДИИ РАЙНЕРА МАРИИ РИЛЬКЕ И ЗБИГНЕВА ГЕРБЕРТА**

В статье исследованы и проанализированы образ ангела в поэтических произведениях Райнера Марии Рильке и Збигнева Герберта. На основе изучения отдельных произведений Р.М. Рильке продемонстрировано своеобразие трансформации образа ангела на разных этапах его творчества. Прослеживаются общие и отличительные черты образа ангела в поэзии Р.М. Рильке и З. Герберта. Акцентируется внимание на философской основе образа в произведениях выделенных авторов.

Ключевые слова: ангел, бытия, художественный образ, символ, человек.

Lesya Kravchenko, Ph.D.(Philology), Prof. Head of
World Literature and Slavonic Studies Department of the Philological Faculty
Drohobych State Pedagogical University by I. Franko

**TRANSFORMATION OF ARTISTIC IMAGE OF ANGELS IN POETIC HERITAGE OF
RAINER MARIA RILKE AND ZBIGNIEW HERBERT**

The paper investigates and analyses image of Angel in poetry of Rainer Maria Rilke and Zbigniew Herbert. On the basis of explore some works of R.M.Rilke were showed the originality of transformation the image of Angel at different stages of his creative work. There has common and distinctive features the image of an angel in the poetry of R.M.Rilke and Z. Herbert. It was paid attention on the philosophy basis of image in works of these authors.

Keywords: angel, being, artistic image, symbol, human.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Ідейний зміст образу ангела в європейській літературі глибоко сягає в християнські традиції. Він пов'язаний з вірою в Бога, створенням реального, ірреального світу, і остаточно знаходить основу в юдео-християнському трактуванні. У Старомі Завіті ангели складають навколо єдиного бога “небесне військо” (1 Цар. 22,19). Їх називають синами Бога (Пс, 29,1) і святими служниками [2, 25].

Новий Завіт представляє ангелів тісно пов'язаних з земним життям. Вони – посередники між людиною і Богом, охоронці і поводири душ

праведників до Раю (Лк. 16,22), не одружуються і не можуть вмирати. (Лк. 20,30). Німецький богослов, філософ Романо Гвардіні зазначає: “в Старому заповіті ангели виступають жорстокими, жадливими істотами. Ці риси дещо пом'якшені в Новому заповіті; до них додається щось турботливе та внутрішнє. Та все ж ангели залишаються надзвичайно великими, більшими за людину, і перше слово, яке вони промовляють: “Не бійся!” [9, 29]. У християнстві, юдаїзмі та мусульманстві ангели – це безплотні істоти, метою існування яких є служіння єдиному Богу.

Аналіз основних досліджень. Людина віри не сприймає ірраціонально оповіді про ангелів із Святого Письма, а трактує, як сугестивну

інформацію про духовних істот із сфери буття, відмінної від реальної. Німецький філософ Едита Штайнгард, учениця Едмунда Гуссерля, вводячи їх у контекст філософської проблеми, з точки зору томізму, пише: “Орієнтуючись на істоту, що, власне, виступає як філософська проблема – ставимо запитання, чим власне є дух і які духовні створіння існують. Для цих роздумів про можливість і необхідність істот, потрібен певний досвід. Він можливий лише за умови, якщо базується на пізнанні істоти як необхідної і невід’ємної складової частини себе самого, в прихований чи потаємний спосіб, але можливий для витлумачення. Жоден досвід у духовній сфері був би неможливим, якщо б не містив певного розуміння, чим взагалі є дух” [15, 85]. Отже, це навіює думку про сприйняття і прийняття духовної істоти (ангела) як своєї невід’ємної частини. Проте, осмислення істоти ангела не є однозначним. Виходячи із концепції філософії, твердження про їх існування можна вважати розумовою спекуляцією, оскільки неможливо довести фактичного існування духів у натуральному середовищі, однак можливого за умови, якщо ангели як особові монади, утворені з певної матерії як складника, що може змінювати свої форми і конститутивний характер. Аналіз сенсу буття схиляє на думки, що поза реальною існує духовна матерія, вища і досконаліша. Її можна лише уявити, поступово удосконалюючи духовність людського життя і, сублимуючи, аж до меж ідеалу. Таким чином людина стає носієм духовного.

Ангели – істоти нематеріального буття, однак на відміну від казкових персонажів, не є витвором власної уяви. Вони, також, не є – хоча інколи так сприймаємо – образами символічними, що виражають наші думки, прагнення. Та, існуючи в уяві людини, набувають певного суб’єктивного вигляду, характеру, бо ж навіть у Біблії їх опис має кілька варіантів, об’єднаних одним поняттям “безплотний”, тобто безтілесний. Церква опирається на вчення Діонісія Агеопага, що ділить ангелів на 9 чинів за 3 рівнями. У першому чині – ті, що знаходяться ближче до престолу Божого: архангели, херувими, серафими, у другому – Царювання, Сила, Влада – ангели у довгих священних ризах із золотим поясом і зеленим омофором. Третій чин – охоронці у лицарській збруї.

У XIII ст. Фома Аквінський визначив природу ангелів, спосіб спілкування з ними, їхнє перебування у просторі. У своїх працях він висунув думку про те, що ангели користуються енергією думки, можуть набувати фізичних рис.

Як вже було сказано попередньо, ангели – духовні безтілесні істоти. Вони можуть набувати різних постатей в залежності від їхньої функції. Інколи вони приходять до людини у снах, мареннях. Не кожен може побачити ангелів, проте кожен може їх описати. Насамперед це заслуга митців, котрі на полотні чи у скульптурі намагаються матеріалізувати свої ідеї. Завдяки їхній уяві ми можемо, окреслити риси справжнього ангела. Цей процес може відбутися за умови прийняття авторської пропозиції. До цього варто зауважити, що те, що ми сприймаємо як реальність, не обов’язково може бути таким. Образ ангела як матеріальної істоти у мистецтві не одноразово змінювався.

В літературі образ ангела відносять до традиційних образів. Згадки про них зустрічаємо ще у героїчному епосі французького середньовіччя “Пісні про Роланда”. До образу ангела звертався Данте в “Божественній комедії” (Пісні 28 – 32), Вольтер у повісті “Задіг, або Доля”. Згодом образ набуває алегоричного змісту. Так, у творі Віктора Гюго “Кінець Сатани” Ангел – Свобода. Через спрощення у деяких випадках образ ангела став символізувати духовне начало людини, протиставляючи його тілесному, “тваринному елементу” [1, 247].

Образ Ангела в літературі стала темою дослідження багатьох, як вітчизняних, так і закордонних науковців, зокрема: С. Аверинцева, Г. Марселя, Г. Раггауса, Я. Абрамовскої, В. Бачинського, В. Панаса та ін

Метою розвідки є порівняльна характеристика образу ангела в поезії Райнера Марії Рільке та Збігнєва Герберта.

Об’єктом дослідження стали поетичні твори Райнера Марії Рільке зі збірки “Дуїнські елегії”, твори Збігнєва Герберта “Аби тільки не ангел”, “Випитування ангела”, “Сьомий ангел”, “Мадонна з левом”.

Предметом дослідження є поетична ангелологія в художній концепції згаданих поетів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У одному з радіоінтерв’ю, наданому в 1971 році Андрію Бабуховському, Збігнєв Герберт стверджує: “Рільке, чудовий поет (...) один із батьків сучасної поезії” [14, 117].

Поезією Райнера Марії Рільке не можливо не захоплюватися. Їй притаманна вишукана форма, краса мови та глибокий символізм. Німецький філософ та літературознавець Г.-І. Гадамер зазначає, що “поезія Рільке – не лише предмет літературознавства, а й предмет сучасної філософії, себто спонукає до самоусвідомлення

та аналізу світогляду поета...” [1, 247]. У всій його творчості потужно звучать сакральні мотиви, невід’ємною складовою яких є образ Творця та образ ангела.

У ХХ століття сприйняття образу ангела як посередника між людиною і Богом зазнало значних змін і стало анахронізмом. Самодостатня людина відсунула Бога, а разом із ним – ангела. Ангел-сила-душа перетворився лише у посланця. Голландський філософ, представник феноменології релігії Герард ван дер Леув зауважує: “Сила і душа зникає, залишається лише постать” [10, 186]. Віддавши колись божому створінню свою любов, ангел став вигнанцем. Образ ангела-вигнанця, бунтівника, набув у мистецтві більшої популярності, ніж чистого праведника, адже тепер його природу можна піддати детальному розгляду.

Італійський філософ, семіотик Умберто Еко зауважив, що сучасне *sacrum* підлягає абсолютній матеріалізації [12, 71]. Перефразовуючи науковця, можна стверджувати, що все надприродне набуває фізичних рис. Не винятком є і ангели. Образ ангела, що набуває людських рис, бачимо у збірці Райнера Марії Рільке “Дуїнські елегії”.

У Першій елегії зі збірки поет запитує:

Хто ж, коли б я крикнув, почув би мене із сонму
янголів? Навіть коли б раптово
з них котрийсь і почув і взяв би мене до серця, –
від дужчого того бугтя я помер би. Адже прекрасне –
то лиш початок жаху, який ми ще стерпіти в силі,
вражені тим, що поцуралося нас
внищити. Жасний – кожен із янголів [6, 34].

Рільке називає ангелів страшними. У чому ж суть цієї антиномії? Російський літературознавець Грейнем Раггаус пояснює це так: “Рільке прагне розгорнути в елегіях нову картину світобудови – цілісного всесвіту, без розділення на минуле і майбутнє, видиме і невидиме. Минуле і майбутнє виступають у цьому новому космосі на рівних правах із сьогоденням. Вісниками цього цілісного космосу виступають ангели. Ангели мисляться в етимологічному значенні слова, тобто як “вісники, посланці”, як поетичний символ, що аж ніяк не пов’язаний – на цьому наполягав поет – з уявленням християнської церкви [4, 404]. Ці роздуми можна доповнити словами сучасного польського релігійного діяча Вітольда Бачинського “образ Ангела виступає як метафора самого Бога, який у Старому Заповіті з’являвся як Ангел Яхве у Ізраїлі” [8, 17]. Про це твердить і Гвардіні: “(...)на місці Бога як мети безпосереднього релігійного звертання виступає ангел” [9, 29].

Друга елегія містить у собі сентенцію: “Jeder Engel ist schrecklich” (“Кожен янгол – жасний”). Саме цими словами розпочинається друга елегія.

Тут необхідно звернутися до пояснення самим поетом його розуміння образу ангела. У листі до В. Гулевича поет підкреслював, що “ангел” “Елегій” не має нічого спільного з ангелом християнського неба (скоріше він близький до образів ангелів Ісламу)... Ангел “Елегій” – це таке створіння, в якому здійснюване нами перетворення видимого в невидиме вже повністю відбулося. Для ангела “Елегій” усі вежі й палаци, що були колись, існують, бо вони давно невидимі, а ще існуючі вежі й мости нашого буття вже невидимі, хоча (для нас) вони ще залишаються матеріальними. Ангел “Елегій” – це те створіння, яке є для нас запорукою того, що невидиме становить вищий розряд реальності. – Тим він і “страшний” для нас, що ми, які любимо й перетворюємо його, все ще прив’язані до видимого” [5, 272 – 273].

Німецький дослідник Я. Штайнер вважає, що “vom Anfang der zweiten Elegie an ist der Engel in Gegensatz gestellt zu uns Menschen” (від початку другої елегії ангел протилежний до нас – людей” [16, 46]. З цим твердженням не цілком можна погодитися лише частково, бо ніякої ролі ангел в елегії не відіграє.

Бог у Рільке з того ж світоглядно-семантичного дескриптора, що й ангел, але в третій елегії – він активне начало, співпричетний до кохання й пристрасті: “Ох, струшуючи з чогось незнамого, божа звелась голова, закликаючи ніч до шаленства”.

Важко погодитися з твердженням Г. Марселя, що “образ Ангела домінує над усім ансамблем “Дуїнських елегій...” [3, 145]. Якщо і є домінуючий образ в “Елегіях”, а значить, – наскрізний, то це – образ ліричного героя, співпричетний до всього, що відбувається, з власними конотаціями і метаморфозами, а також образ людини як такої.

З перших рядків четвертої елегії. І тут перед нами вже знайомі наскрізні образи перших трьох елегій – образи, до яких ми вже звикли, як до живих істот, що живуть своїм життям: птаство, став, леви, коханці, серце, сад, хлопчик. І, звичайно, – ангел, який зовсім не нагадує такого, що є часточкою нашого ества. Навпаки: “...вгорі над нами заграє янгол”. Так, ангел діє, він ліричний суб’єкт, він відіграє важливу роль і в житті, і на сцені лялькового театру:

... треба вижидати,
всі очі видивляти на виставу
ляльок, де янгол має під кінець
розважити мене своїм акторством,
коли опудало смикне за нитку.
Лиш лялька й янгол – ось і вся вистава [6, 40].

ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ АНГЕЛА У ПОЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ РАЙНЕРА МАРІЇ РІЛЬКЕ ТА ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА

На нашу думку, образ ангела аж ніяк не можна трактувати однозначно. Ангел – образ полісемантичний і поліфункціональний.

У діалогічний темп сюжету п'ятої елегії введені різні адресати – і серед них янгол. Звертання до нього – як до довіреної особи – щире, дружнє. Янгол не в ньому, він існує сам по собі і має свій статус особистості з певними правами і можливостями, ліричний герой звертається до нього як до друга:

Янголе! О зірви дрібноквіту цілощу траву
і збережи її в створеній вазі! Постав

проміж радощів, поки що нам неприступних [6, 43].

Про “Сьому елегію” Гадамер пише: “Мені здається позбавленим сенсу зіставляти те, що Рільке говорить у “Сьомій елегії” про порятунок речей у погляді ангела з порятунком усіх речей у Бога”. Тут під порятунком слід розуміти не що інше, як збереження в переповненому почуттями серці “форми, яку ще можливо впізнати”. Ангел тут перевершує нас, бо його почуття не мають обмежень, вони не затьмарюються так часто, як наші. Здається, немає нічого уславленого, чим би ці тонкі істоти не володіли віддавна” [1, 253]. В останньому реченні відчутна певна іронія. Дійсно, з цими Ангелами не раз виникає плутанина, хоч сам Рільке роз'яснював їх сенс. Вони, здається, не мають нічого спільного із *sacrum*, вони багатолікі і близькі людині.

У цьому складному і суперечливому Dasein'і поява янгола ніби то й недоречна, він сприймається як мешканець міських завулків, поет веде з ним діалог: “Ладна вчепитись до лоня / спинилася перед тобою, о незбагнений...” [6, 48].

Ангел сьомої елегії змальований досить позитивно. Він тут зображений гіперболізовано (“Кохана ... стояла в нічному вікні, сягавши тобі до колін?”), і звеличений: “О чудуйся, янголе, нами, нами, великий, чудуйся, що ми на таке спромоглися...” Тут відверто звучить гімн людині на всі часи. І вже ангел дорівнює незбагненому ангелу.

У дев'ятій елегії зримо постає ідея секуляризації християнського мислення: ангели наділені тими ж властивостями, що й звірі. Знову сильно і рішуче протиставлені життя і смерть, особливо відчутна авторська інтенція:

Тільки ж земне існування важить багато й воно
все зникне, не може без нас і предивне
починається з нас, що зникне найбільше. Лиш раз.
Все існує лиш раз. Тільки раз. Ми самі тільки раз.
Раз – один і єдиний. І більше ніколи [6, 50].

І в дев'ятій елегії зображений ангел, але в іншому вимірі. Ліричний герой звертається до нього через посередника – “ти”, що притаманно

художній манері поета. До цього абстрактного “ти” ліричний герой звертається постійно як до свого двійника, як до своєї тіні: “Янголові похвали світ, що ословився”.

Саме в десятій елегії Рільке протиставив ангела й офіційну церкву, позбавивши обох того, що зветься *sacrum* – святості:

Янгол би вщент розтопав вам базар насолоди,
здушений церквою, що куплена оптом,
стоїть, як закритий пошпамт: прибрана, тиха й сумна [6, 53].

Образ ангела в поезії Збігнєва Герберта близький образу ангела з “Дуїнських елегій” Рільке, та польський поет на відміну від австрійського більш олюднею його. За словами польського літературознавця Катажини Кучиньскей-Кохани: “Австрійський поет описує відчуження, показує космічну відстань між людиною і ангелом. Герберт у власний спосіб прагне олюднити нелюдське, тому його приваблюють ангели добрі і “невдалі” як Шемкель з “Сьомого ангела” чи Янгол з “Мадонни з левом” [10, 257].

У вірші Герберта “Випитування ангела” (“Напис”) дух з'являється “в тіні підозри”. Автор надає абстрактному поняттю *появи* фізичного характеру, матеріалізує її. Ангел повстає як істота тілесна, адже здатна відчувати власний біль аж до межі витривалості:

залізом очеретом
вогнем вільним
окреслились межі
у його тіла [11, 57] (переклад з пол. – Л. К.).

Образ ангела уособлює невинність людської душі, місце якої “поміж калюжею і хмарою”, між людським і божественним, між *profanum* і *sacrum*. Як зауважує польська літературознавець Яніна Абрамовска в нарисі “Збігнєва Герберта вірші з ангелами”: “Відмінною рисою ангела є досконалість (онтологічна, а не етична), котра різко протиставляє його усім нижчим ланкам ланцюга, у тому числі і людині. (...) Жоден з “правдивих” ангелів не є опікуном світу, ані людини, як охоронець провідник чи посередник (...)” [7, 368]. Так, наприклад, Ангель із вірша “Мадонна з левом” (збірка “Гермес, пес і зірка”), є символом світового порядку: початку і кінця, добра і зла у ньому. У центрі ж поставлена людина, що терпить біль і завдає болю іншим. “Правдивий” ангел Ангель є холодним, нелюдським, з'являється як ангел смерті перед “кольоровим бар'єром раю” [11, 59]. Та Герберт не обмежується показом одного ангела смерті, що рухається поряд Марії на леві. Позаду бредє Янгол, улюбленець Мадонни, бережно несучи її шати. Автор наділяє його рисами людяності, та

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ АНГЕЛА У ПОЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ
РАЙНЕРА МАРІЇ РІЛЬКЕ ТА ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА**

позбавляє слуху. Янгол приречений на віддалення від людей, бо не в стані вислухати їхні молитви і донести Марії. Яніна Абрамовська зазначає, що “Олюднення ангелів у Герберта має багато аспектів і є основою не лише “ангелогії”, а й моралістики” [7, 369]. У цьому контексті можна розглядати ще один твір автора “Аби тільки не ангел”. Герберт надає духовній істоті рис “жахливо прозорої досконалості”. Тож, що із того, що будемо безсмертними і дивитимемось на Бога, якщо не будемо самими собою [7, 372]. Життя як чудо: у кожного погляду, помаху, дотику свої відтінки, свої невимовні барвні палітри, тони і півтони, звуки, відтінки звуків. І, хоча цей дивосвіт, подарований Творцем, є лише миттю, поет не готовий обміняти його навіть на *бути ангелом* у вічності.

У поетичному творі “Сьомий ангел” Герберт представляє сонм семи ангелів. Шестеро з них істоти правдиві, в блискучих одежах стоять коло творця. Сьомий ангел Шемкель, вічно нервовий, в чорному одязі переправляє нелегально душі. Його чорнота є символічною та вирізняє серед блискучої шістки, робить цілком іншим, доступнішим, людянішим. Місія Шемкеля *бути поміж*: людиною і богом, небом і землею. Це місія посередника. Та, незважаючи на *інішність* ангел залишається ангелом, створінням олюдненим та нелюдським.

Отже, ангели Герберта як і Рільке стоять на межі між життям і смертю, замикаючи дорогу повернення назад. Вони набувають людських рис, та позбавлені людського тепла.

1. Гадамер Г.-Г. *Інтерпретація буття Райнером Марія Рільке/ Г.-Г. Гадамер. Герменевтика і поетика*. – К.: Юніверс, 2001. – 280 с.

2. Ланглуа А., Ле Муане А., Сніс Ф., Тібо М., Требюшон Р., Фуїу Д. *Святе Письмо в європейській культурі: Біблійний словник / Зоя Борисюк; пер. з фр.), Наталя Лисюк (пер. з фр.)*. – К.: Дух і Літера, 2004. – 320 с.

3. Марсель Г. *Ното viator / Габрисель Марсель; пер. з фр. Віктора Шовкуна*. – К.: Університетське видавництво “Пульсар”, 1999. – 308 с.

4. Ратгаус Г. *Райнер Марія Рільке/ Г.И. Ратгаус. Райнер Марія Рільке. Новые стихотворения*. – М.: Наука, 1977. – 543 с.

5. Рільке Райнер Марія. *Думки про мистецтво і поезію // Райнер Марія Рільке. Збірник*. – К.: Мистецтво, 1986. – 292 с.

6. Стус В. *Твори: У чотирьох томах шести книгах. / В. Стус. – Т. 5 (додатковий). – Переклади. Поезія, проза, драматичні твори*. – Львів: Просвіта, 1998. – 392 с.

7. Abramowska J. *Wiersze z aniołami Powtórzenia i wyборы: studia z temalogii i poetyki historycznej / Janina Abramowska*. – Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 1995. – 399 s.

8. Baczyński W. *Polska krytyka literacka wobec obrazu świata w filozoficznej poezji Rajnera Marii Rilkego / Witold Baczyński // Perspektiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne, Rok VII 2008*. – N 1 (12). – S. 5 – 20.

9. Guardini R. *Rainer Maria Rilkes Deutung des Daseins. Eine Interpretation der Duineser Elegien / R. Guardini*. – 2. Aufl. – München: Kösel Verlag, 1961. – 425 s.

10. G. Van der Leeuw. *Fenomenologia religii / G. Van der Leeuw; przetł. J. Prokopiuk*. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. – 831 s.

11. Herbert Z. *Hermes, pies i gwiazda / Zbigniew Herbert*. – Wydawnictwo Dolnośląskie, 1997. – 177 s.

12. Eco U. *Podróż do hiperrealności / Umberto Eco. Semiologia życia codziennego; tłum. J. Ugniewska i P. Salwa*. – Warszawa, 1996. – S. 11 – 73.

13. Kuczyńska-Koschany K. *Rilke poetów polskich / Katarzyna Kuczyńska-Koschany. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej: Humanistyczna Seria*. – Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – 439 s.

14. *Labirynt nad Morzem. Rozmowa ze Zbigniewem Herbertem // Zeszyty Literackie*. – 2001. – Nr. 73. – S. 117.

15. Steinhard E. *O twórczości Rilkego / Ewa Steinhard // Do Polski przyjadę... Reiner Maria Rilke w oczach krytyki polskiej / red. M. Zabury*. – Wrocław, 1995. – S. 70 – 75.

16. Steiner J. *Rilkes Duineser Elegien / Jacob Steiner*. – Karlsruhe, 1986. – 237 s.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2015

“Багато покликань, – та вибраних мало”.

Біблія

